

УДК [159.942.019.4:378-051]:159.923-057.875-049.2

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ДО МАНІПУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКОЮ ВИКЛАДАЧІВ

Ірина ГОРБАЛЬ, Анна КРАВЧУК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: dfilos@lnu.edu.ua*

Розкрито зміст феномену маніпуляції та особливості його виявлення у процесі педагогічної взаємодії. Проаналізовано основні форми маніпулювання студентів поведінкою викладачів. Виявлено зв'язки особистісних характеристик і схильності до маніпулювання. Зокрема, виявлено, що авторитарність та егоїстичність як риси особистості тісно пов'язані з маніпулюванням через вдавання інтересу до змісту навчального курсу та формування власного позитивного образу в очах викладача. Чимало особистісних рис студентів – відкритість до досвіду, свідомість, альтруїстичність, авторитарність – пов'язані з готовністю йти на заняття, навіть без підготовки, шукати вихід із ситуації уже під час пари. Дружелюбні й альтруїстичні студенти частіше за інших переживають провину, якщо маніпулюють викладачами.

Ключові слова: маніпуляція, педагогічна взаємодія, ставлення до навчання, вторгнення в особистий простір викладача, маніпулятивні дії, особистісні риси.

Постановка проблеми. Морально-етичні устрої цивілізованого суспільства роблять тематику маніпуляцій доволі табуваною. Навряд чи багато осіб наважаться вголос сказати: «Сьогодні я маніпулював, як мінімум, трьома особами», чи навіть зізнатися самому собі у цьому. Небажаність цього соціального феномену переносить його у пласт несвідомого, що, втім, не обмежує спектра можливих маніпулятивних дій та їхніх наслідків.

Попри це, маніпуляція – широко досліджуване у психології явище. Чимало вчених (В. Шейнов, Е. Доценко, В. Панкратов, Т. ван Дійк, Р. Пол, Л. Елдер, А. Бідерман та інші) досліджували механізм маніпулювання. Маніпуляцію як психологічне явище розглядають тільки у процесі міжособистісної взаємодії, соціальні стосунки ґрунтуються на постійному взаємовпливі між співбесідниками різних статусів, професій, релігійних і політичних переконань. Даючи визначення педагогічній взаємодії, Л. Заніна та Н. Меншикова розглядають її як діяльність, спрямовану на досягнення спільних цілей, на розв'язання учасниками педагогічного процесу значущих для них проблем чи завдань [3, с. 16], варто враховувати той факт, що іноді цілі викладачів і студентів можуть не збігатися. Як форма соціальних стосунків педагогічна взаємодія, яка є основою усього навчального процесу, може бути простором для маніпулятивної поведінки. Актуальне дослідження зосереджене на аналізі індивідуально-психологічних чинників схильності студентів до маніпуляції поведінкою викладачів.

Аналіз наукових публікацій щодо проблематики маніпуляцій у педагогічному процесі. Маніпуляція як предмет вивчення фігурує не лише у психології, питання її проявів і форм цікавлять економістів, маркетологів, юристів та ін. Загалом людство ще до появи психології вміло користувалось такими видами впливу: маніпуляція та обман задля досягнення власних цілей. Психологічні трактування маніпуляцій доволі різноманітні та неоднозначні.

В. Шейнов розглядає маніпуляцію як приховане керування адресатом проти його волі, де ініціатор (маніпулятор) отримує односторонню перевагу або вигоду завдяки адресату (жертви) [9, с. 5]. На відміну від обману, який передбачає навмисне приховування інформації чи подання її у спотвореній формі, маніпуляція є таким способом впливу на іншого, коли ініціатор може говорити щирю правду, але в такий спосіб, який допоможе йому досягти бажаної від об'єкта впливу реакції, тоді як адресат не здогадується про реальні наміри ініціатора.

Е. Шостром вважає, що маніпуляція – це «псевдофілософія життя, спрямована на те, щоб експлуатувати і контролювати як себе, так і інших» [10, с. 10]. Отже, прагнення маніпулювати властиве певним людям, які використовують таку можливість неодноразово і це стає ґрунтовною частиною їхнього життя. Усвідомлення життєвої філософії кожного учасника маніпуляцій відіграє важливе значення, оскільки допомагає визначити певні, сталі патерни поведінки. Якщо це вдасться зробити правильно, то можна спрогнозувати розвиток майбутніх ситуацій, де людина вдаватиметься до впливів на інших.

Можна натрапити на трактування маніпуляції як засобу м'якого захисту від навколишнього середовища, що дає змогу відгородитися від небажаних випадкових зустрічей [2, с. 43]. Тобто, у цьому баченні маніпуляція стає частиною особистісного конструкту, невід'ємного від самої людини.

Отож, маніпуляція – це будь-який прихований вплив на іншу особу, де маніпулятор отримує вигоду, що може бути зумовлено ситуацією необхідності досягнення бажаного за наявності відмінних мотивів в інших учасників взаємодії і особистісною схильністю до впливу на інших задля підтримання власного оптимального стану, як своєрідний захисний механізм психіки від небажаних впливів.

Відтак постає питання про те, що можна вважати причинами маніпуляції як міжособистісного процесу. Дослідники стверджують про постійну конфліктність людини-маніпулятора з самою собою [5, с. 23], про наявність антагоністичних протиріч різних сторін її особистості [10, с. 16]. Е. Фром розглядав появу маніпуляції у дихотомії «любов-влада». Нормою людських стосунків є любов, яка передбачає прийняття людини такою, якою вона є, і повагу до її істинної сутності [11, с. 188]. Якщо з певних причин особа не отримує такої форми стосунку, то застосовує альтернативну – владу над іншим, в якій користується маніпуляцією, щоб примусити людину думати, відчувати, бажати того, чого прагне маніпулятор. Р. Чалдіні виділив такі можливі причини маніпуляцій: автоматичне, стереотипне реагування та взаємний обмін [7, с. 17–34], виділяючи їх виразний соціально-психологічний зміст.

Отож, маніпуляція у сучасній психології трактується не лише як негативне явище, а й як форма захисту, появу якої можуть зумовлювати конфлікти – зовнішні чи

інтрапсихічні. Як поширене явище у спілкуванні викладачів і студентів, вона може як зумовлюватися проблемністю педагогічної взаємодії через особисті особливості її учасників чи неефективність педагогічних впливів, бути причиною виникнення непорозуміння у ній. Особливо важливим є розуміння змісту та причин маніпулятивних дій студентів щодо викладачів, адже, особливо з наближенням сесії, студенти всілякими способами намагаються відвоювати вищі бали, докладаючи найменшу кількість зусиль для навчання.

А. Тарелкін, досліджуючи маніпулятивність студентів в анонімних опитуваннях, виявив найтиповіші способи впливу на викладачів [6, с. 39]. Причому частина з них, наприклад, наведення неправдивих пояснень неготовності до заняття, викликання почуття жалю, прохання відпустити з заняття із надуманих причин, списування – викладачі вважають найпоширенішими у діях студентів, тоді як самі студенти зазначають, що найчастіше застосовують такі форми впливу як списування, прохання звільнити їх від занять у зв'язку з надуманим приводом, наведення неправдивих пояснень не підготовки до заняття, зображення неправдивої зацікавленості предметом, обіцянки виправитись наступного семестру. Звідси можна зробити висновок – маніпуляцію у педагогічному процесі непросто розпізнати, що може суттєво позначатися на якості навчання.

Узагальнюючи маніпулятивні прийоми студентів, В. Шейнов поділив їх на довготривалі, спрямовані на екзаменаційну оцінку, та короткотривалі, як спосіб вдало пройти поточний етап навчання, затрачаючи мінімальну кількість зусиль. Крім того, автор виділяє типи маніпуляцій студентів залежно від мішеней впливу [8, с. 280]. Маніпуляції можуть бути спрямовані на: 1) особистісні властивості та якості викладачів (студенти намагаються викликати у викладача співчуття, створюють неіснуючу легенду про необхідність відвідування лікарні, називають неправдиві причини поганої підготовки до заняття, заліку, іспиту або відсутності на занятті тощо); 2) потребу викладача у самоствердженні та позитивних емоціях (намагаються справити враження зовнішністю, одягом, через флірт, імідж хорошої людини, підтримують розмову на цікаві для викладача теми тощо); 3) нездатність викладачів протистояти психологічному тиску (колективний тиск на викладача, умовляння, настирливі повторення прохання, погрози, шантаж, спроби вивести викладача зі стану емоційної рівноваги); 4) конформізм (студенти вдаються до посередницької допомоги родичів, знайомих, демонструють залікову книжку з високими оцінками, нагадують викладачеві про обіцянки, яких він насправді не давав, порівнюють себе зі слабшими студентами); 5) професійні установки викладачів (зображають «зацікавленість» предметом, змушують викладача самого виконати завдання або відповісти на питання тощо); 6) корисливі прагнення (дарують подарунки, пропонують хабар, фізичну допомогу тощо).

Отже, оскільки маніпуляція є поширеним явищем у просторі міжособистісної взаємодії, призводить до набуття одним із її учасників – тим, на кого спрямований маніпулятивний вплив – об'єктом, а не діяльним суб'єктом, що самостійно приймає рішення щодо організації цієї взаємодії, то вивчення її чинників і механізмів є актуальним у сучасній психології. Незважаючи на це, лише незначна частина досліджень ґрунтується на вивченні індивідуально-психологічного підґрунтя студентських маніпулятивних дій,

через нестачу методичного інструментарію, та з огляду на морально-етичні труднощі у разі організації таких досліджень. Мета цієї статті – розкрити зміст особистісних, темпераментних і характерологічних якостей як чинників схильності студентів до маніпуляції поведінкою викладачів.

Виклад основного матеріалу. До участі у дослідженні залучили 41 студента 2–4 курсів Львівського національного університету імені Івана Франка, 9 хлопців і 32 дівчат. Для емпіричного дослідження розробили анкету для визначення змісту маніпулятивних прийомів студентів у педагогічній взаємодії, причин застосування маніпуляцій і ставлення до «жертви», а також використали методику діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі й особистісний опитувальник Big5 П. Кости та Р. МакКрей.

На підставі даних кореляційного аналізу виявили особливості маніпулятивної поведінки студентів залежно від індивідуально-психологічних якостей. Зокрема, стратегія маніпулювання через вторгнення в особистий простір викладача, спроби викликати довіру, вплинути на його захоплення та зацікавлення пов'язана зі схильністю до авторитарності ($r=0,36$) та егоїстичності при взаємодії з іншими ($r=0,32$) (рис. 1). Наприклад, студенти з такими особистісними якостями нерідко залишаються після занять з викладачем, щоб обговорити питання матеріалу, який викладали, маючи до нього не стільки реальний, скільки удаваний інтерес.

Що вища у студента схильність до авторитарності ($r=0,48$) та до дружелюбності ($r=0,37$), то частіше, оцінюючи свої дії у разі невідповідності до заняття, засвідчують те, що прийдуть на пари та спробують знайти вихід із положення, аніж пропустять заняття. З одного боку, це можна трактувати як виявлення відповідальності за свої дії, адже властивість авторитарного типу людини до повчань та наставництва інших [4, с. 263–268] може поширюватися і на вимогливість до себе, у конкретній ситуації – вони прагнуть чинити правильно (відвідувати заняття, а не «прогулювати»), тоді як дружелюбний тип особистості, дотримуючись тих самих правил, намагається зберегти позитивний образ себе у стосунках з іншими. З іншого боку, така схильність може свідчити про високу маніпулятивність: намагаючись, як зазначено в анкеті, «щось придумати» у разі невідповідності до занять, студенти нерідко вигадують причини, з яких не виконали завдань. Якщо маніпулювання у діях авторитарної особистості закономірне, адже це – засіб здобути бажану владу, то особи, які у взаємодії з іншими поведуться дещо дружелюбніше, ймовірно, таку сугестію застосовують завдяки здатності викликати в інших довіру та прихильність.

На підтвердження зазначених гіпотез – імовірність іти на заняття, навіть у разі невідповідності до нього, збільшується, якщо студент має високі показники за шкалами «свідомість» ($r=0,40$) і «відкритість до досвіду» ($r=0,44$). Набір якостей, які описує перша шкала, характеризує людину відповідальну, яка розуміє зміст і потенційні наслідки власних дій. Високі показники за другою шкалою свідчать, що досліджувані схильні до ризику, а також здатні до швидкого генерування ідей, тому невідповідність не спинить їх, адже вони ознайомлені з власними здібностями придумати відповідь. Що вищі показники за шкалою «свідомість», тобто чим відповідальніша людина, тим, очікувано, рідше вона обирає стратегію маніпулювання викладачем через втручання в

його особистий простір, виявлення привітності, надання йому надмірної уваги тощо ($r=-0,32$), рідше шукає способів уникнути відповіді на семінарі, відтягуючи час на відповідь, аргументування неготовності до зазначеного питання, та бажання розповісти іншу частину матеріалу ($r=-0,38$), частіше бере на себе, а не пов'язує з зовнішніми чинниками, причини пропуску заняття ($r=-0,33$).

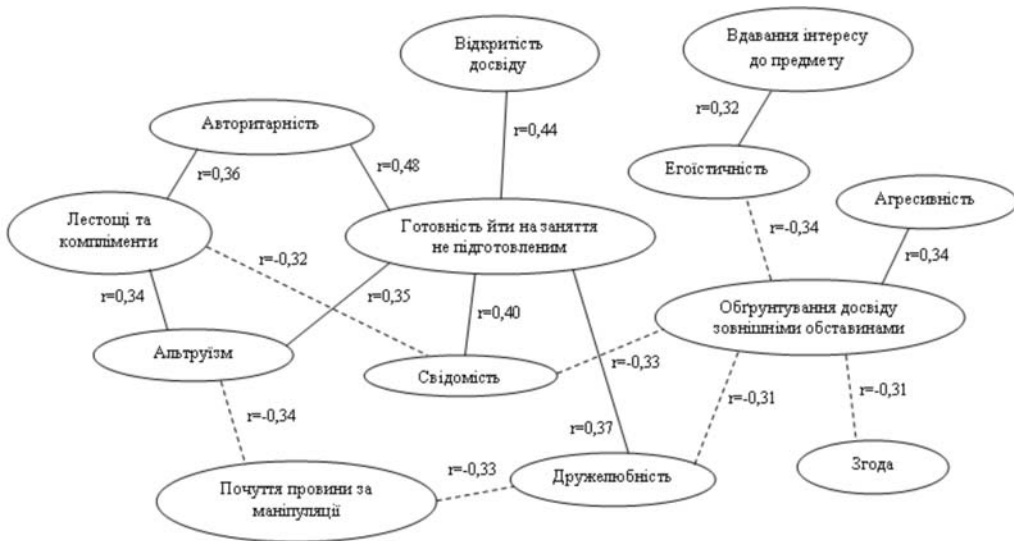

Рис. 1. Особистісні особливості маніпулятивних дій студентів

Цікаво, що «маніпулятивний профіль» осіб із високими показниками за шкалами альтруїзму й авторитарності практично не відрізняється: що вищі показники альтруїзму, то частіше студенти маніпулюють, втручаючись в особистий простір викладача, щоправда, головню через лестощі та компліменти ($r=0,34$), йдуть на заняття навіть у разі неготовності ($r=0,36$). Очікувано дуже відкритий тип особистості, що бажає іншим лише добра та може пожертвувати власним благом заради інших, насправді, також схильний до маніпулятивних дій у навчальному процесі. За одним із імовірних пояснень можна звернутися до теорій альтруїзму, значна частина яких [1, с. 328] свідчить про те, що такого феномену у традиційному розумінні не існує, альтруїзм – це завжди добре замаскований – зманіпульований – егоїзм. Що вищі показники дружелюбності та альтруїстичності студентів, то, порівняно авторитарними, частіше вони переживають провину та сором за сугестивні дії у взаємодії з викладачем ($r=-0,33$), чого не відбувається в схильних до авторитарності досліджуваних. Це може свідчити про відмінності у ціннісних структурах таких людей, що і визначають їхні стратегії взаємодії з навколишніми. Застосування маніпулятивних технік для кожного з них стає засобом досягнення цілей. Якщо орієнтовані на позитивний стосунок молоді люди не розглядають його як морально виправданий, схвалюваний засіб, то для авторитарних

особистостей він не є підґрунтям для мук совісті (можливо, через слабкість контролю СуперЕго).

Залежно від індивідуально-психологічних якостей, студенти по-різному оцінюють власну неуспішність. Що вищі показники дружельюбності студентів, то рідше вони виправдовуються зовнішніми обставинами у разі непідготовленості до пар ($r=-0,31$); те ж саме стосується зв'язку цього аспекту ставлення до занять і показників схильності до егоїстичності ($r=-0,34$). Чим агресивніша людина, тим частіше виправдовує неуспішність, невиконання завдання чи пропуск заняття нестачею часу, наявністю роботи чи додаткового навчання ($r=0,34$), технічними проблемами, особистими причинами тощо ($r=0,50$). Фактично, це засвідчує різну скерованість локусу контролю: інтернальну у дружельюбних та егоїстичних осіб, та екстернальну – в агресивних. Агресивним, імовірно, з огляду на наявність значної кількості ворожих емоційних імпульсів, щоб зберегти цілісність психічного функціонування, доводиться скидати з себе відповідальність, уникаючи спрямування агресії проти себе.

Найменш схильні до маніпулювання у педагогічному процесі особи підкорюваного та залежного типів. Що більше виражені в особи ці особистісні якості, то рідше вона намагається відстояти свій бал, коли вважає, що викладач несправедливо її оцінив ($r=-0,46$ та $r=-0,53$ відповідно), уникаючи будь-якої конфронтації.

Під час дослідження не було виявлено жодних специфічних особливостей маніпулятивної поведінки у зв'язку з підозріливими рисами особистості. Можливо, особи з високим виявом цих якостей, з огляду на особисті особливості – головню недовіра до навколишніх – ретельно ознайомившись із змістом дослідження, не розкрили своїх реальних поглядів, уникаючи власного «викриття».

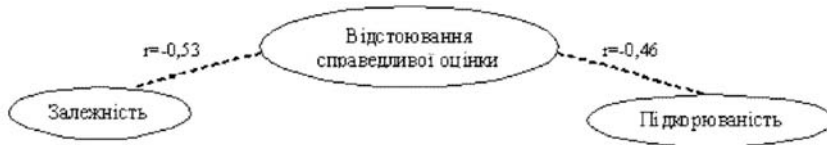

Рис. 2. Неманіпулятивні характеристики осіб із залежними та підкорюваними рисами

Висновки. Отже, маніпуляції у педагогічній взаємодії – мало досліджували, утім як явище доволі поширене. Його існування визначає перебіг самого навчального процесу, засвідчуючи існування розбіжностей мотивацій студентів і викладачів як суб'єктів цього процесу. Виявили деякі закономірності застосування маніпулятивних дій студентами, щоб сприяти підвищенню оцінки власної діяльності викладачами, досягти бажаної оцінки чи уникнути негативного ставлення, залежно від індивідуально-психологічних особливостей.

Зокрема, авторитарні й егоїстичні особистості частіше схильні до вдавання інтересу до предмета викладача для того, щоб здобути його прихильність. Готові йти на заняття без підготовки, щоб уникнути пропуску та з ідеєю знайти вихід із ситуації, що

також є маніпулятивною стратегією, є особи з вищим рівнем авторитарності, а також альтруїзму, свідомості та відкритості до досвіду. Свідомі та дружелюбні студенти не схильні обґрунтовувати причини власних пропусків занять зовнішніми обставинами, тоді як агресивні люди, навпаки, часто декларують викладачеві, що не прийшли через особисті чи сімейні обставини, іншу роботу чи навчання тощо, хоча нерідко це не є правдою. Маніпулюючи іншими, дружелюбні та альтруїстичні студенти частіше за інших почувають провину за свої вчинки. Згадані тенденції можуть стати важливими для педагогів під час реалізації індивідуального підходу у викладацькому процесі, для розуміння мотивів і поведінкових тенденцій студентів. Крім того, результати можна використати як підґрунтя для побудови тренінгів адаптації до навчання для студентів, щоб краще зрозуміти себе та свої можливості. Перспективами досліджень може стати вивчення тенденцій до маніпулятивної поведінки серед викладачів і налагодження взаємозв'язків таких поведінкових стратегій учасниками обох сторін навчального процесу, що може стати основою для його оптимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гапон Н. П. Соціальна психологія : навч. посібн. / Н. П. Гапон. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 366 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – Москва : ЧеРо, 1997. – 344 с.
3. Занина Л. В. Основы педагогического мастерства : учеб. пособие / Л. В. Занина, Н. П. Меньшикова. – Ростов на Дону : Феникс, 2003. – 228 с.
4. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. А. Карелин. – Москва : Эксмо, 2007. – 416 с.
5. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра : практикум по гештальттерапии / Ф. Перлз, П. Гудмен, Р. Хефферлин. – Санкт-Петербург : Петербург-XXI век, 1995. – 448 с.
6. Тарелкин А. И. Манипуляция студентов как причина трудностей общения преподавателей вузов / А. И. Тарелкин // Психологический журнал. – №9. – 2009. – С. 38–42.
7. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – Санкт-Петербург : Питер, 2014. – 145 с.
8. Шейнов В. П. Психология манипулирования. Тайное управление людьми / В. П. Шейнов. – 2-е изд. – Минск : Харвест, 2010. – 464 с.
9. Шейнов В. П. Психология обмана и мошенничества / В. П. Шейнов. – Москва : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 512 с.
10. Шостром Э. Анти-Карнеги / Э. Шостром. – Москва : Попурри, 2004. – 54 с.
11. Fromm E. The Art of loving : An Enquiry into the Nature of Love / E. Fromm. – New York : Harper Perennial, 2006. – 192 p.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2016

Прийнята до друку 28.02.2017

PERSONALITY FACTORS OF STUDENTS' TENDENCY TO MANIPULATE BEHAVIOUR OF TEACHERS

Iryna HORBAL, Anna KRAVCHUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000,
e-mail: dfilos@lnu.edu.ua*

The article focuses on the meaning of phenomenon of manipulation and its peculiarities in the process of pedagogical interaction. The topic of the discussion is rather important and widely-studied due to the social undesirability and prohibition of the fact of manipulation. Manipulation is meant to be a phenomenon that occurs only in personal interaction, so pedagogical process as the form of such interaction between teachers and students may be a space for manipulative behaviour. However, there is insufficient information about the peculiarities of students' manipulation of teachers' behaviour, its aims and specificity according to personal characteristics, although its appearance may seriously impact the process of knowledge transfer.

Based on the literature analysis it is stated that manipulation is any kind of hidden influence on another person by which a manipulator gets some benefits. It may be caused by the need of getting what the person wants with the other participants having different motives, as well as by personality predisposition to manipulate others to maintain one's own optimal condition. Thus, manipulation is considered to be not only as a negative phenomenon in person's behavior, but also as a psychological defense mechanism that occurs as the response to the conflicts, both external and internal ones.

It is difficult to identify manipulation in pedagogical process. For instance, teachers usually think that the most typical ways of manipulating their behaviour on the part of the students is giving them false explanations of being not ready for the lesson, evoking the feeling of pity for them, asking to excuse them from the class for made-up reasons, and cheating, whereas students of the same teachers put cheating on top as the most widespread form of manipulation together with often used asking to excuse them from the class for made-up reasons, showing false interest in the subject, promising to become better the next semester etc. Students use manipulation of teachers' behaviour for long-term goals, such as getting good final mark at the end of the year, and short-term goals, e.g. to pass the current stage of studying period using minimum efforts. The sources of influence may also differ; these may be personal traits of teachers, teachers' needs of positive emotions or affirmation, teachers' failure to oppose psychological pressure, conformism, professional attitudes, mercenary desires, etc.

The main forms of students' manipulation of the behavior of university teachers are analyzed as the results of empirical study. The connections between personality characteristics and disposition to manipulate are revealed. In particular, it is found that authoritarianism and egoism as personality traits are closely related with the manipulation through imitating of the interest in the subject and creation of personal positive perception by the teacher. Altruistic students use flattery and compliments more often than others, while friendly students are less prone to choosing this kind of manipulation. On the other hand, both friendly and altruistic students feel guilty more often than others while manipulating teachers. Plenty of students' personality traits, like openness to experience, consciousness, altruism, authoritarianism are related to the willingness to attend university classes even being not prepared for them and attempts to find the way out of the situation already during the class. Friendliness and consciousness are negatively correlated with the tendency of giving false explanations of the absence at the class while it is more typical of the students with higher rate of aggressiveness. Personal traits that make young people obey others and depend on them lead to the fact that they are less willing to prove that their knowledge should be evaluated with a higher mark than that put by the teacher.

Keywords: manipulation, pedagogical interaction, attitude to studying, intrusion in teacher's personal space, manipulative actions, personal characteristics.